

BOZKIR KÜLTÜR ÇEVRESİ TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI VE KRONOLOJİ

Turkish Historical Researches and the Chronology in the Steppe Cultural Region

İlhami DURMUŞ*

Özet

Bozkırlar doğuda Çin seddinden batıda Tuna nehrine kadar çok geniş sahayı kaplar. Bu coğrafya tarih öncesi devirlerden başlamak üzere, Türklerin tarihi ve kültürel gelişimlerinde önemli bir yer tutar. Türklerin sosyal, siyasi, iktisadi, dini ve askeri yapılanmalarını anlayabilmek için arkeolojik buluntular ve yazılı kaynaklardan yararlanır. Türk tarihinin kronolojisinin kurulması da arkeolojik buluntular ve yazılı kaynaklarla mümkün olabilmektedir. Arkeolojik buluntular sayesinde nispi kronoloji kurulabilmektedir. Yazılı kaynaklarla da kesin kronoloji kurulabilmektedir. Türk tarihinin uzun geçen arkeolojik devirleri için yalnız nispi kronoloji geçerlidir. Bozkır kültür çevresi Türk tarihi kronolojisinin kurulabilmesi bütün buluntu ve kaynaklardan yararlanmaya bağlıdır. Arkeolojik buluntulardan başka çağdaş kaynaklar ve milli kaynaklardan yararlanılmalıdır. Bütün bu buluntu ve kaynaklar daha doğru kronoloji kurulmasına katkı sağlayabilir. Türk tarihinin kronolojik boşlukları yeni buluntu ve kaynakların katkısıyla doldurulabilir.

Anahtar Kelimeler: Türk, Bozkır, Tarih, Kronoloji, Arkeoloji, Kültür.

Abstract

The steppes cover a wide area beginning from the Great Wall of China in the east to the Danube River in the west. This geographical region has an important role in the historical and cultural development of the Turks since the pre-historic times. In order to figure out the social, political, economical, religious and military formation of the Turks, archeological findings and written resources are looked over. A time sequence of the Turkish history is also made by use of these instruments. The archeological findings make it possible to establish just a comparative chronology. Written documents on the other hand enable us to constitute a definitive one. Nevertheless for the long archeological periods of the Turkish history we only have the chance to give a comparative chronology. It is a necessity to practise on all the findings and documents to make a comprehensive chronology of the Turks of the steppe cultural environment. Contemporary and national resources are also essential in this respect. Chronological blanks of the Turkish history can be filled in with new findings and resources.

Key words: Turks, steppe, history, chronology, archeology, culture.

* Prof.Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
ilhamidurmus@gmail.com

Giriş

Tarih, insanların zaman ve mekân içinde geçirdikleri gelişmeleri ve bu insanların psiko- fizik hareketlerini, bu hareketlerin sebep- sonuç münasebetlerine dayanan ortak değerlerini araştırır ve tasvir eder (Togan 1984: 13). Burada tasvir etmek ortaya koymak olup, psiko- fizik hareketler de tarihin kendisidir. Çünkü tarihi insanlar meydana getirir. Yapılan tarihten de anlaşılacağı üzere, tarihin oluşumunda mekân, zaman ve insan topluluğu dikkati çeker. Çünkü her tarihi olay belirli bir coğrafya üzerinde belirli bir zaman diliminde gerçekleşir. Bir tarihi olayın iyice anlaşılabilmesi için onun geçtiği mekânın ve zamanın iyi bilinmesi gerekir. Bir topluluğun hayatında ve kültürünün oluşumunda bölge coğrafi şart ve imkânlarının, yani iklim, göller, denizler, akarsular, bitki örtüsü, tarım ürünleri, ormanlar, madenler ve benzerlerinin; asalak, çiftçi ve çoban hayatı, yerleşme ve göç hareketleri, sanayi şekilleri gibi sosyal, iktisadi faaliyetlere ve dolayısıyla hukuki, dini vb. kültürel davranışlara büyük ölçüde etki yaptığı bilinmektedir. İşte yeryüzünde yaşadıkları coğrafi çevre birbirinden farklı olan insanlar, bu çevrenin üç doğal kaynağı olan; orman, hayvan yetiştirme ve tarım imkânlarını değerlendirerek hayatlarını sürdürebilmişlerdir. Orman kavimleri “asalak” kültürü (avcılık, devşiricilik), tarıma elverişli yerlerde oturanlar “köylü” kültürünü (çiftçilik) ortaya koymuşlar, bozkırdakiler “çoban” kültürünü (besicilik) meydana getirmişlerdir (Kafesoğlu 1989: 26, 201). Yaşanılan coğrafyanın dağları, ormanları, nehirleri, gölleri, ovaları ve yaylaları, bütün yeraltı ve yerüstü kaynakları toplumların tarihi ve kültürel gelişmelerine etki etmiştir.

Tarihi olayların sıraya konulması kronolojiyi oluşturur. “Kronos” zaman ve “logos” bilim kelimelerinden oluşan kronoloji, olayların güneş yılına göre tarihlerini belirlemektir. Modern bir tarihçi, tarihi yapan olayların zamanını ve birbirini takip sırasını dikkate almadan tarihi bir tasvir ve değerlendirme yapamaz. Zaman kavramı kaldırılmış olsaydı, olayların öncelik ve sonralıkları bilinmeyeceğinden, birbirleriyle bağlantıları kurulamayacak ve tarih hadiseler yığını haline gelecekti. Bu itibarla kronoloji tarihin iskeletini oluşturmaktadır. Tarihin belirlenmesinde absolut (kesin) ve relatif (nispi) kronoloji olmak üzere iki tarihleme yönteminden yararlanılmaktadır.

Tarihin gerçekleşmesinde insan zekâ, irade ve kabiliyetinin de hesaba katılması gerekir. Çünkü tarih insanların psiko- fizik hareketleri olduğundan, yani tarihi insanlar yaptığından farklı kültür çevrelerinde yaşayan insanların tarihi ve kültürel gelişimleri de birbirinden farklı olmuştur.

Arkeolojik Kaynaklar ve Kronoloji

Bozkır Kültür Çevresi Türk Tarihi araştırmalarında kronoloji son derece önemli bir yer tutmaktadır. Yazılı belgelerden hareketle bozkırların tarihi devirlere girişi diğer kültür çevrelerinden daha geçtir. Arkeolojik kaynaklardan hareketle ve arkeolojik tarihleme yöntemleriyle bozkırlarda Türk tarihinin kronolojisi kurulabilmektedir. Bu itibarla nispi (göreceli) kronoloji söz konusu olmaktadır. Senkronik (çağdaş) kaynaklar ve milli kaynaklar sayesinde ise, kesin kronoloji kurulabilmektedir.

Bozkır Türkleri hareketli bir hayat tarzına sahip olduklarından onların kültürleri kendine has bir yapı oluşturur. Yaşadıkları coğrafyalarda sabitledikleri yegâne mimari unsur atalarının mezarlarıdır. Mezarlar tipolojik bakımdan farklılık göstermekle birlikte en önemlileri kurgan adı verilenleridir. Kurgan kelimesi mezar, gömüt, mezar tümseği olabileceği gibi; kale, sur, şehrin etrafını çeviren kemer olarak da ifade edilmektedir (Roux 1999: 22). Burada kurganın iki anlamı ortaya çıkmaktadır. Birincisinde ölmüş olan kişinin korunduğu yerdir. İkincisinde ise yaşayanların dış saldırılara karşı korunduğu, şehri koruyan savunma sistemidir. Her ikisinde de bir koruyuculuk söz konusudur. Ancak atlı kavimlerin yerleşimine bakıldığında şehrin savunması ile ilgili manası şehir hayatı ile bağlantılıdır. Bu yüzden şehir savunmasında kullanımı daha geç olmalıdır. Mezar geleneği ile ilgisi çok daha eskidir (Durmuş 2004a: 22). Özellikle kurgan adı verilen bu mezarlardan çıkarılan buluntular Türk tarih ve kültürü açısından çok önemlidir. Aynı zamanda Türkler, “kurgan kültürleri”nin temsilcileridir.

Bilindiği üzere, araştırmalarda kaynaklar yazılı ve arkeolojik kaynaklar olmak üzere, iki kısımda değerlendirilirler. Yazılı kaynaklar farklı kültür coğrafyalarında yazının kullanımı ve tarihi devirlerin başlamasıyla ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Mezopotamya, Anadolu ve Bozkırlarda tarihi devirlerin başlangıcı kronolojik olarak birbirinden farklı zamanlardadır.

Mezopotamya M.Ö. 3100 (Bilgiç 1982: 82), Anadolu M.Ö. 2000’lerde tarihi devirlere girerken (Kınal 1987: 59); Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlarda senkronik (çağdaş) kaynaklardan hareketle M.Ö. 8. yüzyıl (Durmuş 1993a: 62- 68), Orta Asya’nın bozkırlarında senkronik kaynaklardaki bilgi yoğunluğuna göre M.Ö. 200’ler tarihi devirlerin başlangıcıdır (Durmuş 1993b: 29). Mevcut bilgilerimize göre, belgelerden hareketle runik (oyma) yazının kullanımı M.Ö. 5- 4. yüzyıla kadar gitmektedir. Esik kurganı yazılı belgesi başta olmak üzere, bu tür belgeler

Türk tarih ve kültürünü bütünüyle aydınlatacak mahiyette değildir (Durmuş 1997: 95). Burada kültür coğrafyalarına göre, tarih öncesi devirlerin bitişleri de birbirinden farklılık göstermektedir. Bozkırlarda tarihi devirlerin çok daha geç başlaması uzun zaman dilimi için arkeolojik kaynakların tek kaynak olmasına zemin hazırlamaktadır. Böylece Türk illerinin uzun süren tarih öncesi devirler için arkeolojik kaynaklar, dolayısıyla kurgan buluntuları özel bir yere sahiptir. Kurganlardan çıkarılan maddi kültür unsurları Türklerin tarih öncesi devirlerinin kronolojisinin kurulmasına imkân verdiği gibi, Türklerin sosyal yaşantısı, iktisadi hayatı, askeri yapısı, dini inancı, sanat anlayışı hakkında bilgi sahibi olmayı mümkün kılmaktadır.

Öncelikle Türk tarih öncesi devirleri arkeolojik buluntulardan hareketle doldurulabilmekte ve kültürün temel unsurlarının Türkler tarafından kullanımı ortaya konulabilmektedir. Arkeolojik buluntulardan hareketle M.Ö 3000'lerden başlamak üzere, Türklerin erken kültür safhaları belirlenebilmektedir. M.Ö. 3000'lerde Afanesyovo, M.Ö. 1700'lerde Andronovo, M.Ö. 1200'lerde Karasuk, M.Ö. 700'lerde Tagar kültürü başlamakta ve Pazırık kültürüne kadar bu kültür halkaları birbirine bağlanarak, tarihi devirlere ulaşmaktadır (Durmuş 1998: 399- 400).

Bozkırda tarih öncesi devirlerdeki gelişmeler kullanılan araç-gereçler ve onların yapıldıkları malzeme dikkate alınarak takip edilebilmektedir. Afanesyovo kültüründe taş, kemik ve bakırdan aletler yapılıyor, at ve koyun besleniyor. Adronovo kültüründe bir önceki kültürden farklı olarak bakırla kalay alaştırılarak tunçtan eşyalar yapılıyor. Karasuk kültüründe demir yaygın olarak kullanılıyor. Üzerinde çadırlarıyla tekerlekli arabalar, yani göçer-evler ortaya çıkıyor. Tagar ve Taştık kültürlerinde de eşyalar üzerinde hayvan başı tasvirleri görülüyor (Koca 1999: 14- 16). Buradan Türk kültür çevrelerinde de diğer kültür çevrelerinde olduğu gibi taş, maden-taş ve maden devirlerinin yaşandığı dikkati çekiyor. Sırasıyla taş, bakır, tunç ve demir kullanımı görülüyor. Özellikle atın binek hayvanı olarak kullanımı ve demirin de kullanımının yaygınlaşmasıyla Türk kültür çevrelerinde teşkilatlı devletlerin ortaya çıkışı için gerekli şartlar oluşuyor.

Türk illerinin tarih öncesi devirlerinin kronolojisinin kurulmasında çeşitli tarihlendirme yöntemlerinden yararlanılmıştır. Bu tarihlendirme yöntemlerinden birisi radyokarbondur. Arkeolojik kazılarda buluntu yerlerinden ağaç, ağaç kömürü, odun kömürü, tahta ve içinde karbondioksit bulunan bütün diğer eser ya da maddeler ele geçirilmiştir. Öyleyse bunların içinde bulunan radyoaktif karbon miktarının ölçülmesi, o eserlerin ne zamandan kalmış olduklarını, diğer bir deyimle tarihlerini verebilir. Buna

Bozkır Kültür Çevresi Türk Tarihi Araştırmaları ve Kronoloji

bağlı olarak da bu eserlerin içinde buldukları tabakalar hakkında kesin tarihler elde edilebilir (Esin 1968: 157).

Bir başka yöntem de dendrokronolojidir. Ağaç halkalarının sayılması esasına dayanır. Halkaların sayısı ağacın yaşını verir. Çeşitli örnekler alınarak yeniden eskiye doğru kronoloji kurmak mümkündür (Burgleight 1980: 425- 426). Ahşap buluntular da Türk tarihinin kronojisinin kurulmasına katkı sağlar.

Yöntemlerden birisi de termolüminesanstır. Bazı maddeler ısıtıldıkları zaman ışımaya yaparlar. Bu fiziksel olaya “ısıtma ile ışımaya” anlamına gelen termolüminesans denir. Çıkan ışık miktarı maddenin biriktirdiği radyasyon enerjisi miktarına bağlıdır. Ne kadar çok enerji birikirse, o kadar çok ışık çıkar. Bir madde de biriken radyasyon enerjisi miktarı o maddenin radyasyonunun etkisinde kaldığı süreye, yani o maddenin yaşına bağlıdır. Biriken toplam enerji bir yılda biriken enerjiye bölünürse, enerjinin kaç yıldan beri toplanmakta olduğu, bir başka deyişle maddenin yaşının ne olduğu bulunur. Termolüminesans jeolojik kaynaklı lavalara, meteoritelere, volkanik tüf ve camlara, çakmak taşına, doğal kalsitlere ve daha başka maddelerle birlikte obsidyen kaynak analizine uygulanabilmektedir (Türetken 1986: 27- 30).

Elektron spin rezonans yöntemi de termolüminesansla aynı prensibi paylaşmaktadır. Ancak, bu yöntem tekstil vs. gibi organik maddelerin incelenmesinde de başarı ile kullanılmaktadır. Kalsit, tortul kayalar, deniz kabukları, kemikler, diş ve diş minesini tekstil vs. gibi organik maddeler, mermerler ve çakmak taşları gibi arkeolojik ve jeolojik maddelere de uygulanabilmektedir (Özer 1986: 21- 23).

Özellikle radyoaktif fiziksel ve kimyasal tarihleme yöntemlerinde odun kömürü, tahta ve diğer selulozlu maddeler, turba, deniz ve salyangoz kabukları kemik, kâğıt, parşömen, tekstil (kumaş-dokuma) parçaları, inorganik karbonatlardan kalsiyum karbonat, kalsit ve diğer inorganik tortular, yapraklar, polenler (çiçek tozları), ceviz ve fındık vb. taneleri, tahıllar, hidrokarbonlar, organik sıvılar, hayvan derisi ve dokuları, kalkerli toprak vb maddelerin analizi çok zor olan kemik ve deriler, dıştan gelecek C- 14 etkilerine açık kalmamışlarsa, en doğru tarihleri vermektedirler. Günümüzde artık kemik analizleri için yeni yöntemler geliştirilmiştir. Yalnız analizde kullanılacak numune miktarının çokluğu henüz problem oluşturmaktadır (Esin 1968: 162- 163).

Bozkır kültür coğrafyasında kurganlardan çıkarılmış madenden, ahşaptan, yünden, topraktan ve taştan yapılmış buluntular ortaya

çıkartılmıştır. Eşyalar arasında eyerler, koşum takımları, kazanlar, oklar, bıçaklar, kılıçlar, mücevherler, mobilyalar, halılar, kilimler vb. bulunmaktadır. Madeni buluntuların büyük çoğunluğu tunç ve altındır. Toprakta ise, çeşitli kap ve küpler yapılmıştır. Yün ve keçeden yapılan eşya arasında halılar ve kilimler önemli bir yer tutmaktadır. Ahşap eşyayı ise, daha çok mobilyalar meydana getirmektedir. Kurganlardan ayrıca çeşitli kemikler, özellikle at ve koyun kemikleri çıkarılmıştır (Durmuş 2002: 23).

Yukarıda belirttiğimiz arkeolojik tarihleme yöntemleriyle kurganlardan çıkartılan ahşap, yün, keçe ve kemik buluntularla kronolojinin kurulabilmesi mümkün olmaktadır. Özellikle Türk tarihinin önemli bir kesiti arkeolojik buluntularla elde edilen kronolojiye göre takip edilebilmektedir. Yukarıda belirttiğimiz üzere, Afanesyovo, Andronovo, Karasuk, Tagar ve Taştık kültürlerinin tarihlendirilmesi ve belirli bir sıraya konulmaları arkeolojik tarihleme yöntemleriyle gerçekleştirilmiştir. Kurganlarda biyolojik (dendrokronoloji), kimyasal (radyokarbon) ve fiziksel (termolüminesans, elektron spin rezonans) yöntemlerle tarihlendirmeye imkân veren çok sayıda buluntu türünün olması, kronolojinin kurulmasını kolaylaştırmaktadır. Buluntular arasında Pazırık, Noin Ula, Esik vb. kurganlardan çıkartılanların çeşitliliği karşılaştırma yapmayı ve kronoloji kurmayı kolaylaştırmaktadır.

Belirttiğimiz tarihlendirme yöntemleriyle eskiden yeniye doğru kronoloji kurulabilmekte, içlerinde çıkarılan buluntulardan hareketle kurganların tarihleri belirlenebilmekte ve hatta buluntuların yaşları dahi tespit edilebilmektedir. Bir örnek olmak üzere, en önemli kurganlardan birisi olan Tuva'da Arzhan kurganı için dendrokronolojiye göre M.Ö 808 tarihi belirlenmiştir (Marsadolov 2002: 527). Normalde arkeolojik malzemeyle nispi kronoloji kurulabilmesine rağmen, burada bazen kesin kronoloji kurulabildiği de görülmektedir. Yine örnek olmak üzere, Pazırık kurganlarından çıkartılan aygırların (erkek damızlık at) önemli bir kısmının kalıntılarının analizlerinden 17- 20 yaşlarındayken kurganlara konuldukları anlaşılmıştır (Hancar 1952: 473- 474).

Yazılı Kaynaklar ve Kronoloji

Yazı, toplumların binlerce yıl karanlıkta kalan tarihlerinin aydınlatılmasında birinci derecede önemli rol oynamıştır. Yazı sayesinde toplumlar tarihin karanlıklarından çıkarak, bilgi toplumu haline gelebilmişlerdir. İnsanlar farklı kültür coğrafyalarında çeşitli zaman dilimlerinde yazı sistemlerini kullanmaya başlamışlardır. Bu sistemlerin

Bozkır Kültür Çevresi Türk Tarihi Araştırmaları ve Kronoloji

ortaya çıkışı ve kullanılışı her kültür coğrafyasında farklılık göstermektedir. Yazı esas alındığında toplumların tarihi devirlere girişleri de kullanmış oldukları yazı sistemleri ile bağlantılıdır. Her toplumun tarihi devire girişi büyük ölçüde yazıyı kullanımıyla başlamıştır. Toplumların yazıyla tanışmaları ve onu kullanımları birtakım ihtiyaçların sonucu olarak belirmiştir. Onların hayat tarzı yazı ve yazı sistemlerinin geliştirilmesinde önemli bir etken olarak kendini göstermiştir. Yerleşik, göçebe ve atlı-göçebe toplumların yazıyla tanışmaları ve onu kullanmaya başlamaları birbirinden farklı zamanlarda olmuştur.

Bozkır kültür çevresi Türk tarihi araştırmalarında milattan önceki dönemlere ait runik yazılı buluntuların ortaya çıkartılmış olması, adı geçen yazı türünün bozkırlarda uzun zaman diliminde kullanılmış olduğunu göstermiştir. Şüphesiz sonra ortaya çıkarılan buluntular büyük ölçüde birçok kültürel malzemede olduğu gibi, arkeolojik kazılar sonucunda bulunmuştur. Kazıların yapılmaya başlamasıyla birlikte az sayıda da olsa büyük ölçüde milattan önceki dönemlere ait yazılı belgeler diğer buluntularla birlikte ortaya çıkarılmıştır.

Atlı-göçebelerin kullanmış olduğu runik örnekleri son yapılan araştırmalarla bulanabilmiştir. Kazakistan'ın Cambul bölgesindeki Kurday dağlarında bir kaya üzerine çizilmiş olan hayvan figürünün üzerinde runik yazı tespit edilmiştir. Bu yazı M.Ö. 2. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Caferoğlu 1984: 121).

Pavlador bölgesinde Bobrovoye köyü yakınlarında yapılan arkeolojik kazılar sonucunda bir kurganda Saka dönemine, M.Ö. 5.- 4. yüzyıllara tarihlendirilen runik yazı ele geçirilmiştir. Bir atın gem kayışı üzerine tutturulmuş kemik nazarlık bir karaca şeklinde oyulmuş ve bunda sağdan sola "Beyaz Maral" yazısı okunabilmiştir. Nazarlık üzerindeki runik yazının Türkçe konuşan Sakaların yazı sistemi olduğu belirlenebilmiştir. Bu yazı, runik yazının Güney Sibiry ve Kazakistan'daki göçebe kavimler arasında, ancak çok geç çıktığı yolunda önce ortaya atılan görüşün belirgin bir biçimde yanlışlığını ortaya koymuştur (Diyarbakirli 1973: res 14).

Kazakistan'da Almatı yakınında Esik kurganında M.Ö. 5.-4. yüzyıllara tarihlendirilen ve dolayısıyla Saka dönemine ait olan gümüş bir kap üzerinde runik yazı ortaya çıkarılmıştır (Amancolov 1989: 793- 794). Bilim adamları en eski örnek olarak kabul edilen bu runik yazı üzerinde çalışmaya başlamışlardır. Orhun-Yenisey yazıtları üzerine farklı görüşlerin ortaya çıktığı gibi, burada da görüş farklılıkları belirmiştir. Bilim adamlarından bir kısmı Esik kurganından çıkartılmış olan bu yazının Orhun-

Yenisey tipinde olduğunu, dilinin ise eski Türkçe ve dolayısıyla Altay dilleri grubuna girdiğini belirtmişlerdir (Düysenov 1970: 2).

Dil bilimciler kurgandan çıkarılan gümüş kap üzerinde çalışmaya başlamışlardır. Kap üzerinde 26 harften oluşan alfabe tespit edilmiştir (Akişev 1970: 59- 60). Ancak, araştırmacılar yazılı belgeyi farklı biçimlerde okumuşlardır. Bunlardan birinde Amancolov yazıyı Türkçe olarak okumuştur. Bu yazının harflerinin bir kısmının eski Türk runları olduğunu, diğer bir kısmının ise, Akdeniz çevresi erken yazılı alfabelerinin işaretleriyle benzerlik gösterdiğini ileri sürmüştür (Süleymanov 1970: 1). Süleymanov da Esik'ten çıkartılmış olan yazıyı okuyarak, Türkçe ile bağlantı kurmuştur. Burada ortaya çıkan harflerin Orhun'dakilerin ilkel şekilleri olduğunu belirtmiştir (Süleymanov 1970: 1). Esik yazısının karakteri, kullanılan harfler ve şekilleri, Orhun-Yenisey yazılarının karakterleri, harfleri ve şekilleriyle karşılaştırılmıştır. Bunun sonucunda Esik yazısının Orhun-Yenisey yazılarının proto tipi olduğu anlaşılmıştır (Amancolov 1971: 64-66).

Runik yazının mevcut örneklerinin milattan önceki yıllara ve hatta Esik kurganından bulunan örneklerle aşağı yukarı M.Ö. 5. yüzyıla kadar gitmesi, epeyce eski olduğunu ve Göktürk dönemine kadar bir tekâmül evresi geçirdiğini göstermektedir. Bu yazının Sakalardan başlayarak, çeşitli Hun boylarında da kullanılmak suretiyle Göktürlere kadar ulaştığı anlaşılmaktadır (Süleymanov 1970:1- 3). Bu en eski örnek Kazakistan arazisinde yerleşmiş Saka kavimlerinin dilinin eski Türk dili olduğunu somut olarak kanıtlamıştır. Ayrıca, Kazakistan topraklarında hayat süren atlı göçebelerin alfabetik yazıyı bildikleri ve yaygın bir biçimde kullandıkları gerçeği de bu vesileyle ortaya çıkmıştır (Kafesoğlu 1989: 321). Ancak bu yazılı belgelerin kronolojinin kurulmasında tam anlamıyla yeterli olmadığı söylenebilir.

Kronolojinin kurulmasında Türklerin kullandıkları takvim önemli bir yer tutmaktadır. Türk kavimlerinin en eski zamanlardan beri, en çok kullandıkları takvim sistemi, devri On iki Hayvanlı takvim sistemidir. İslam-Türk âlimleri bu on ikili sisteme Tarih-i Türki, Tarih-i Türkistan, Tarih-i Khıta ve Uygur veya Sal-i Türkan (Türk yılı) demektedirler (Turan 1941: 24). Bu takvimde Dünya'nın ömrü 3.600.000 yıldır. Bu süre 360 vendir. 1 ven 10.000 yıldır. 12 yıl 1 devirdir. 1 yıl 12 aydır. 1 ay 4 hafta ve 30 gündür (Nur 1926: 2). Bu on ikili sistemde her hayvan bir yıla ad vermektedir. Devre tamamlandıktan sonra, yeniden on ikili devre başlamaktadır. Yıllara adlarını veren hayvanlar sırasıyla şunlardır: 1) sıçgan (sıçan), 2) Ud (öküz), 3) pars (pars), 4) tavışgan (tavşan), 5) nek (timsah), 6) yılan (yılan), 7) und

(at), 8) koy (koyun), 9) biçin (maymun), 10) tagaku (tavuk), 11) it (köpek), 12) tonguz (domuz) (Kaşgarlı Mahmud: I, 346). Sıralamadan da anlaşılacağı üzere, devrenin ilki sıçan, sonu ise domuz yılıdır.

Bu takvimin Türklerde belirgin olarak varlığı Göktürk yazıtlarında ortaya çıkmaktadır. Köl Tigin yazıtında onun ölümüyle ilgili şu bilgi yer almaktadır: “Köl Tigin koyun yılka yiti yigirmike uçdı. Tokuzunç ay iti otuzka yoğ ertürtümüz. Barkın bedizin bitigtaşın biçi yılka yiti ay yiti otuzka kop alkdımız. Köl Tigin özi kırk artuki yiti yaşında bulut bustadı.” (“Köl Tigin koyun yılında (birinci ay) on yedinci günde uçtu. Dokuzuncu ay, yirmi yedinci günde yas töreni tertip ettik. Türbesini, resmini, kitabe taşını maymun yılında yedinci ay, yirmi yedinci günde hep bitirdik. Köl Tigin kendisi kırkyedi yaşında bulut çöktürdü” (Köl Tigin: kuzey-doğu).

Bilge Kağan’ın ölümü için ise, şu ilgiler bulunmaktadır: “Bunça kazanıp kangım kağan it yıl onunç ayı altı otuzkauça bardı. Lazgın yıl bişinç ay yiti otuzka yoğ ertürtüm.” (Bu kadar kazanıp babam, kağan köpek yılı, onunca ay, yirmi altıda uçup gitti. Domuz yılı beşinci ay, yirmi yedide yas töreni yaptırđım”) (Bilge Kağan: güney, 10).

Ayrıca, kaynaklarda sayılar için Göktürklerin çetele tutmaları, bu tür belgelerin ok ucu ile balmumu üzerine damgalanması (Eberhard 1996: 86) ve hesapları bir değnek üzerine yapılan çentiklerden ibaret olması (Orkun 1987: 16) dikkate değer bir husustur. Yazıtlarda tümen (on bin) ve katlarından söz edilmesi de takvime bağlı olarak yaş ve sayı kavramlarının gelişmiş olduğunu göstermektedir (Bilge Kağan doğu, 26).

Göktürklerin kullandığı on iki hayvanlı takvimde her hayvanın bir yılı gösterdiği, yıl içerisinde aylar ve aylar içerisinde de günlerin varlığı ortaya çıkmaktadır. Göktürklerin kullandığı bu takvim Uygurlar tarafından da kullanılmıştır. Burada on ikilik devrede yıl, ay ve günler gösterilmektedir. Uygur hukuk belgelerinde “takıgu yıl, törtünç ay, sekiz yangıya” (tavuk yıl, dördüncü ay, sekiz yeniye”); “koyun yıl, onunç ay, biş urmige”, (“koyun yılı, onuncu ay, sekiz yeniye”) gibi ifadeler aynı anlayış ürünüdür (Arat 1987: 158).

On iki Hayvanlı Türk takvimi yalnız Orta Asya’da kullanılmamış, çok geniş coğrafyalarda Türk kavimlerinin kullandığı bir takvim olmuştur. Bu takvimi kullanan kavimlerden biri de Tuna Bulgarlarıdır. Onlar hayvan adlarını kendi dillerinin yapısına uygun bir biçimde belirlemişlerdir. Ayrıca da diğer Türk topluluklarında olduğu gibi sayı sırasına göre belirtmişlerdir (Tekin 1987: 20).

Çin seddinden Tuna nehrine kadar çok geniş coğrafyada Türk kültür çevrelerinde yaygın kullanım alanı bulan on iki hayvanlı takvimde yıla adını veren hayvandan hareketle yılların özellikleri XI. yüzyıldan başlamak üzere, çeşitli kaynaklarda belirtilmeye başlanmıştır. Bu çerçevede, yılların her birinde bir hikmet olduğunu sanarak, onunla fal tutmaya, uğur saymaya yönelmişlerdir (Turan 1941: 91- 96). Ayrıca, bu durum On iki Hayvanlı Takvimin Türk kültür çevrelerinde yaygın olarak kullanıldığının bir işaretidir. Yılların nasıl geçeceği, bolluk, kıtlık, savaş, kuraklık, yağış vb. olup olmayacağı yıllara adını veren hayvanlara göre belirtilmiştir.

Türk kaynaklarına göre, On iki Hayvanlı Takvim Göktürkler döneminde kullanılmaya başlanmıştır. Yıl, ay ve gün hesabına göre, bu takvimin Türkler arasında kullanıldığı, çoktan gelişim sürecini tamamlamış olduğu görülmektedir. Göktürk döneminde aynen runik yazının gelişimi tamamlanarak, bütün Türk toplumunun sosyal, siyasi, hukuki, dini ve iktisadi ihtiyacını karşıladığı gibi, on ikilik devreyi esas alan yıl, ay ve günleri netleşmiş olan bu takvimde toplumun zamanla ilgili doğum, ölüm, yaş, yoğ, savaş gibi tarih zaptını zorunlu kılan bütün ihtiyaçlara cevap vermiş olması söz konusudur.

Bu durumda on ikilik devreyi esas alan takvim, yani on iki hayvanlı takvim Göktürk dönemi öncesinde kullanılıyordu. Kökeni kuzey medeniyeti olup, Asya Hunları tarafından da kullanılmıştır. On iki hayvanlı takvimin gerçek mucidi Türkler olmuştur (Turan 1941: 64).

Asya Hunlarında yılın belirli dönemlerinde gerçekleştirilen toplantılar aynen Göktürklerde de yapılıyordu (Eberhard 1996: 87). Bu dönemler aynı zamana denk geliyordu. Göktürkler bu zamanı belirli bir takvime bağlamışlardı. Bu toplantılar Göktürlere Asya Hunlarından intikal etmiştir. Yılın belirli zamanlarına denk getirilmesi aynı takvimin kullanıldığına işaret sayılabilir.

Adı geçen takvimin Hunlardan öncede kullanılmış olabileceği ifade edilmektedir (Turan 1941: 88). Gerçekten de Saka döneminde kullanıldığına dair bilgi kıvrıntıları bulunmaktadır. M.Ö. V. yüzyıla tarihlendirilen Esik kurganından çıkartılmış gümüş bir kap üzerindeki yazının, “Han’ın oğlu yirmi üç yaşında yok oldu. (Halkın?) adı da yok oldu” şeklinde okunduğu kabul görmektedir (Durmuş 1993a: 50). Burada kullanılan dil Türkçe olup, yaşı belirtmek için sayı kullanılmıştır. Yaşın belirli bir takvimle bağlantılı olduğu düşünülmektedir.

Kurganlardan çıkartılmış olan buluntularda bir ölçüde on ikili sistemle bağlantı kurmayı mümkün kılmaktadır. Tuva’da Arzhan yakınında

bulunan Sayan- Altay bölgesinin en büyük kurganında 360 at ortaya çıkarılmıştır. Burada 360 atın 1 yıl, 30 tanesinin 1 ayla ifade edildiği ileri sürülmektedir. Yine Kuban bölgesinde de ortaya çıkarılan kalıntılardan aynı anlayışın varlığı belirlenebilmiştir (Marsadolov 2002: 526- 527). Sakalarla aynılığı bilinen ve Sakaların batıya geçmiş kolunu oluşturan İskitlere (Durmuş 1993b: 29) ait kurganlardan on ikili devreyi gösteren buluntular ortaya çıkartılmış olup, bunlar İskitlerde bu takvimin varlığına işaret sayılmaktadır.

Milattan sonraki dönemlerde yaygın olarak kullanılan ve milattan önceki dönemlerde de varlığı belirginleşen 12 hayvanlı takvimle günümüzde kullanılan takvimin dönüşümleri üzerinde de durulmuştur. Hesaplamalara göre, miladın birinci yılı tavuk yılına denk gelmektedir. Devrenin başlangıcı olan sıçan yılı miladın dördüncü yılıdır. Bu durumda sıçan yılı miladın 4, 16, 28, 40 ...yıllarına denk gelir. O halde devre adedi N, miladi yıl M ile gösterilirse, $M = N \times 12 + 4$ ve buradan $N = (M - 4) / 12$ olarak devre adedi bulunur (Turan 1954: 56). Miladi yılın On iki hayvanlı takvime dönüştürülmesinde miladi yıldan 4 çıkarılıp, 12'ye bölündüğünde virgülden sonraki rakamlar On iki hayvanlı Türk takviminde hangi yılın olduğunu gösterir. Bu takvimin yıl değerleri şu şekildedir: 1) Sıçan yılı: 00, 2) Sığır yılı: 08, 3) Pars yılı: 16, 4) Tavşan yılı: 25, 5) Ejder yılı: 33, 6) Yılan yılı: 41, 7) At yılı: 50, 8) Koyun yılı: 58, 9) Maymun yılı: 66, 10) Tavuk yılı: 75, 11) İt yılı: 83, 12) Domuz yılı: 91 (Durmuş 2004b: 12).

Sonuç

Türk tarihinin kronolojisinin kurulmasında ve Türk kültürünün değişik boyutlarıyla ortaya konulmasında başta kurgan buluntuları olmak üzere, bozkır kültür çevresindeki arkeolojik kaynaklar özel bir yer tutmaktadırlar. Bu kaynaklar büyük ölçüde nispi kronolojinin kurulabilmesini mümkün kılmaktadırlar. Türklere ait yazılı belgeler ise başlangıçta uzun zaman dilimi için kesin tarih vermemektedir. Onların kullandıkları eski takvimlerine göre verilen tarihlerin güneş yılı esas alınan takvim tarihine dönüştürülmesi ile kesin kronoloji kurulabilmesi mümkün olabilmektedir. Bozkır Türk tarihi araştırmalarında ortaya çıkan kronoloji probleminin çözümünde arkeolojik malzeme ile yazılı belgelerin birlikte değerlendirilmeleri suretiyle kronoloji kurulması gereği vardır.

Türk tarihi araştırmalarında arkeolojik buluntuların tarihlendirilmesi, çağdaş kaynaklarda verilen bilgiler ve Türk milli kaynaklarındaki bilgiler bir araya getirilmek suretiyle Türk tarihinin kronoloji meselesi bir ölçüde çözüme kavuşturulabilir. Türk tarihinin milattan önceki dönemleri büyük

ölçüde nispi kronoloji sayesinde yapılandırılabilir. Milattan sonraki dönemlerin ise ağırlıklı olarak kesin kronoloji sayesinde tarihlendirmesi mümkün olabilmektedir. Türk tarihi kronolojisinin kurulabilmesinde bütün kaynaklardan yararlanma zorunluluğu ortaya çıkmaktadır.

Kaynaklar:

- AKIŞEV, Kemal Alışar (1978), **Kurgan Issık**, Moskva: Iskustvo.
- AMANCOLOV, Altay (1971), “Runopodobnaya Nadpis’is Saksogo Zakhroneniya Bliz Alma-Atı”, **Bestnik An Kaz SSR**, 12, 64- 66.
- AMANCOLOV, Altay (1989), “The Words of Ancestors”, **Erdem**, 5/15, 791- 796.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1987), “Türkler’de Tarih Zaptı”, **Makaleler**, I. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 156- 164.
- BİLGİÇ, Emin (1982), “ Atatürk, Fakültemiz ve Kürsümüz, Sumerliler’in Tarih, Kültür ve Medeniyetleri”, **DTCF Atatürk’ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi**, 75- 121.
- BURLEIGH, Richard (1980), “Naturwissenschaftliche Methoden der Alterbestimmung” **Die Cambridge Enzyklopaedie der Archaeologie**, München, 416-432.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1984), **Türk Dili Tarihi**, İstanbul: Enderun Yayınları.
- DIYARBEKİRLİ, Nejat (1973), “Kazakistan’da Bulunan Esik Kurganı”, **Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan**, İstanbul, 291- 304
- DURMUŞ, İlhami (1993), **İskitler (Sakalar)**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- DURMUŞ, İlhami (1993a), “ Hun Birliği ve Mao-Tun” **Kırım**, V, 29- 33.
- DURMUŞ, İlhami (1997), “Bozkır Kültür Çevresinde Runik (Oyma) Yazının Doğuşu ve Gelişimi”, **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 1, 87- 100.
- DURMUŞ, İlhami (1998), “Hun Devletinin Ortaya Çıkışı ve Oluşumunun Temel Unsurları”, **Prof.Dr.Abdulhaluk Çay Aramağani**, I, Ankara, 399- 414.
- DURMUŞ, İlhami (2002), “ İskit Kültürü”, **Türkler**, IV, Ankara, 15- 23.
- DURMUŞ, İlhami (2004a), “İskitler’de Ölü Gömme Geleneği”, **Milli Folklor**, 61, 21- 29.
- Durmuş, İlhami (2004b), “Eski Türklerde Zaman ve Takvimler”, **Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi**, Ankara, 1- 13.
- DÜYSENOV, Mirzabek (1970), “Altın Kiyimdi Adam, **Kazak Edebiyatı**, 11 Eylül.
- EBERHARD, Wolfram (1996), **Çinin Şimal Komşuları**, (çev.: N. Uluğtuğ), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ESİN, Ufuk (1968), “Radyoaktif Karbon (C14) Tarih Tesbit Metodu”, **ICOM**, VIII- IX, Ankara, 153- 174.
- HANCAR, Franz (1952), “ Stand und historische Bedeutung der Pferdezucht Mittelasiens im 1. Jahrtausend v.Chr.” **Wiener Beitrage zur Kulturgeschichte und Lingustik**, IX, 465- 483.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1989), **Türk Milli Kültürü**, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Bozkır Kültür Çevresi Türk Tarihi Araştırmaları ve Kronoloji

- KAŞGARLI MAHMUD (1992), **Divanü Lûgat-it Türk**, I- IV, (Çev.: B. Atalay), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.
- KINAL, Fürüzan (1987), **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KOCA, Salim (1990), **Türk Kültürünün Temelleri**, 1, İstanbul: Damla Neşriyat.
- MARSADOLOV, Leonid Sergei (2002), “Milattan Önce IX-VII. Yüzyıllarda Sayan-Altay Göçebeleri”, **Türkler**, I, Ankara, 526- 532.
- NUR, Rıza (1926), “Türk Takvimi”, **Türk Yurdu**, IV/19, 2- 17.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1987), **Eski Türk Yazıtları**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZER, Mustafa (1986), “Elektron Spin Rezonans (ESR) Tarihlendirme Yöntemi: Arkeolojik Uygulaması”, **I. Arkeometri Sonuçları Toplantısı Bildirileri**, Ankara, 21- 25.
- ROUX, Jean Paul (1999), **Altay Türklerinde Ölüm**, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- SÜLEYMANOV, Olcas (1970), “Ceti Sudın Köne Cazbaları”, **Kazak Edebiyatı**, 25 Eylül.
- TEKİN, Talat (1987), **Tuna Bulgarları ve Dilleri**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- THOMSEN, Vilhelm (1993), **Çözölmüş Orhun Yazıtları**, (Çev. V. Köken), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOGAN, Ahmet Zeki Velidi (1985), **Tarihte Usül**, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- TURAN, Osman (1954), **Oniki Hayvanlı Türk Takvimi**, Ankara: A.Ü.DTCF. Yayınları.
- TÜRETKEN, Naif (1986), “Termoluminesans Yöntemi ile Arkeolojik Yaş Tayini”, **I. Arkeometri Sonuçları Toplantısı Bildirileri**, Ankara, 27- 30.